

Д.І. ГРИЦЯК

МОВА ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ, СТАТУСНА І КОРПУСНА МОВНА ПОЛІТИКА

Досліджено різні наукові підходи, що розглядають мову як об'єкт політики держави. Проаналізовано приклади застосування різних моделей регулювання мовної політики в національній та зарубіжній науці. Розглянуто основні способи впливу на мову як об'єкт державної політики. Окремо досліджено основні засади визначення суб'єктів мовної політики.

Ключові слова: мова, статус мов, корпус мови, суб'єкт мовної політики, державна мовна політика.

Исследованы различные научные подходы, которые рассматривают язык как объект политики государства. Проанализированы примеры применения различных моделей регулирования языковой политики в национальной и зарубежной науке. Рассмотрены основные способы воздействия на язык как объект государственной политики. Отдельно исследованы основные принципы определения субъектов языковой политики.

Ключевые слова: язык, статус языков, корпус языка, субъект языковой политики, государственная языковая политика.

Article explored different scientific approaches that consider language as an object of policy. Analysis of practical examples of different models of regulation in the national language policy and foreign science. The main response to the language as an object of public policy. Separately investigated the basic fundamentals of the subjects of language policy.

Key words: language, language status, corpus of language, the subject of language policy, the state language policy.

Сьогодні мовна політика в багатонаціональних державах є важливою складовою етнонаціональної політики, а тому відображає принципи й певну ідеологію, що сповідується державою в етнонаціональній сфері суспільних відносин. Форми та основні напрями впровадження мовної політики детерміновані діючим суспільно-політичним ладом, формою державного устрою, режимом правління, міжетнічними відносинами у різних сферах суспільного життя, історичними особливостями тощо.

Як вже зазначалося, мовна політика може мати як негативну, так і позитивну направленість відносно тієї чи іншої мови. Так, вона може або закріплювати привілеї панівної мови, або сприяти врегулюванню національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин.

Особливою складністю відзначається мовна політика в багатонаціональних державах, оскільки у них необхідно враховувати такі фактори, як дво- або багатомовність, своєрідність національного складу і міжнаціональних відносин, що історично склалися, роль окремих мов та їх носіїв у громадському житті.

Мовна політика є складовою національної політики і в основному залежить від її загальних принципів. Для ефективності мовної політики її ідеологічні настанови й практичні заходи повинні бути взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Як зазначає І. Попеску: «Якщо звернутися до теоретичних аспектів власне «мовної проблеми», то ніколи в історії європейського континенту проблема свідомого впливу суспільних інститутів на функціонування, розвиток і взаємодію мов не була такою актуальною, як у сучасну епоху, а серед основних шляхів, способів і прийомів впливу суспільства на мовне функціонування найбільш помітне місце посідає мовна політика»¹. Це твердження знаходить широку підтримку серед науковців. Так, за словами мовознавця

Ю. Шевельова, у дво- або багатомовних державах «мовне питання перестає бути тільки лінгвістичним питанням, а стає також і часто насамперед — питанням політичним, соціально-культурним². Тому здійснення державної політики, спрямованої на розширення сфери вжитку, утвердження і подальший розвиток офіційної мови та пов'язані з цим численні громадські ініціативи мають виняткове значення і, як наголошує Ж. Шевчук, «сприяють збереженню національної ментальності, задоволення культурних потреб народу»³.

З огляду на зростаючу вагу мовної політики в комплексі напрямів етнонаціональної політики, у світовій та вітчизняній науці все сильніше виникає потреба комплексного, поглибленого дослідження цього багатоаспектного явища. В. Гак зазначає, що помітній активізації мовнореформаторських процесів у світі сприяє поширення демократичних і гуманістичних переконань. У науці та суспільстві все більшої популярності набуває ідея про те, що кожна мова є духовною цінністю на рівні з невід'ємними природними правами людини. Дослідники в царині теорії мовної політики прогнозують, що настане момент, «коли кількість мов світу значно зросте як закономірний наслідок сучасної тенденції визнання етнічних identities»⁴.

Пошуку складових елементів такого явища як мовна політика присвячено низку наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Як зазначає російська дослідниця О.Б. Гришаєва, «складовими елементами процесу мовної політики є: вивчення мовної ситуації та визначення основних принципів мовної політики; кодифікація мовних норм; розробка шляхів удосконалення суспільних функцій мови; практичне втілення цілей цієї політики та запланованої програми дій»⁵.

Досліджуючи феномен мовної політики, вітчизняна дослідниця Євсєєва Г. дійшла висновку, що «мовна політика — надзвичайно складний та багатогранний феномен суспільства. Тому, щоб об'єктивно оцінити вплив суспільства на мову, потрібно враховувати всі елементи структури мовної політики: 1) суб'єкти, що здійснюють мовну політику або активно впливають на її характер; 2) об'єкти, на які спрямовані заходи мовної політики; 3) мовна ситуація як вихідна точка мовної політики; 4) мета та завдання мовної політики; 5) інтереси та ідеологічні засади, на яких ґрунтується мовна політика; 6) механізми реалізації мовної політики в державі»⁶.

У західних соціолінгвістичних школах підхід до вивчення мовного планування (яке слугувало аналогом поняттю мовна політика) був розроблений в загальних рисах такими відомими спеціалістами, як Ч. Фергюсон, Дж. Фішман, Дж. Дас Гупта, Б. Йерундд, що запропонували модель вивчення процесів мовного планування. Згідно даній моделі перед тим, як безпосередньо приступити до мовного планування, необхідно здійснити глибокий аналіз існуючої в країні мовної ситуації та врахувати низку інших соціолінгвістичних даних, тобто за висловлюванням Е. Хаугена, вивчити так звану вихідну ситуацію. У програму дій повинно бути включено: по-перше, формулювання цілей та задач мовної політики або низки політик, спроможних привести до здійснення поставлених завдань, по-друге, специфічні заходи, які забезпечать здійснення даної політики⁷.

Розглядаючи мовну політику у складі етнонаціональної державної політики, можемо стверджувати про пряму її залежність від політичної ситуації в державі. Державна мовна політика, тобто політика здійснювана державою у мовній царині, значною мірою залежить від фундаментальних принципів функціонування держави: політичних, економічних, національних, культурних, ідеологічних постулатів тощо.

Як складова державної етнонаціональної політики, мовна політика має свою структуру, в якій вважаємо за доцільне виділити наступні елементи:

- 1) суб'єкти політики (державна в особі органів державної влади та їх посадових осіб, політичні партії);
- 2) об'єкти мовної політики (мова, мовні відносини, мовна ситуація, мовні групи);
- 3) мета політики (здобуття чи утримання влади, задоволення потреб певних соціальних груп);
- 4) методи реалізації (зокрема, співпраця, відкритий чи прихований кон-

флікт, демократичний чи авторитарний шлях); на сучасному етапі в залежності від концептуального підходу до завдань мовної політики належать ще й вирішення різних проблем зовнішнього контексту (наприклад, політика мультикультуралізму в ЄС).

Детермінований зв'язок мовної політики та мовної ситуації в кожному окремо взятому соціумі визначає ієрархію суб'єктів мовної політики, тобто тих суспільних інституцій, що залучені до її безпосередньої реалізації.

Для прикладу, в одномовних державах у зв'язку з відсутністю регулювання взаємодії мов і мовних груп мовна політика належить до сфери освіти та культури, відповідно суб'єктами мовної політики у них є державні органи й недержавні організації та об'єднання, що опікуються цією сферою. У дво- або багатомовному соціумі мовна політика — це передусім складова частина національних відносин, відтак вона є серед найбільш пріоритетних напрямів внутрішньої політики держави, а її суб'єкти — вищі органи державної влади та посадовці найвищих рангів з усією ієрархічною структурою.

Проте таке тлумачення мовної політики поділяють не всі дослідники, оскільки в одних ситуаціях інституції, на які покладено обов'язок контролювати втілення мовнореформаторських заходів, бувають авторитетними (таким є Головне представництво Французької мови у Франції), а в інших, про що свідчить український досвід, формальними⁸.

Незалежно від форми державного устрою чи правління та етнічного складу населення, провідна роль в регулюванні економічного, політичного та соціального життя на всій території країни належить саме державі. Потреба проголошення та розвитку єдиної загальної мови на рівні держави насамперед обумовлена необхідністю забезпечити комунікації між суб'єктами державного управління: законодавчою, виконавчою та судовою владою, органами місцевого самоврядування, для організації системи освіти, зміцнення культурних зв'язків між різними регіонами і етнічними спільнотами країни.

Потреба використовувати одну мову для загальнодержавного спілкування обумовлена об'єктивними потребами зміцнення державного утворення, його подальшого розвитку. Можна погодитися з В. Гаврилишиним, який доводить, що значна частина країн досягла прогресу завдяки тому, що вони культурно, мовно однорідні, що й полегшувало управління державою⁹.

Вважаємо, що суб'єктів мовної політики слід визначати, виходячи з оцінки активності соціуму в розв'язанні мовних проблем.

З огляду на світовий досвід суб'єктами мовної політики слід визнати наступні інституції: органи влади, наднаціональні утворення, урядові установи, громадські та наукові організації, що здійснюють мовну політику або активно впливають на її характер на певній території.

Використовуючи такий підхід, ми максимально розширюємо межі поняття «суб'єкти мовної політики». Він узгоджується з трактуванням суспільних явищ, що є панівними у сучасній соціології. У зв'язку з цим влада безпосередньо пов'язана з мовою, бо будь-яка соціальна взаємодія відбувається за допомогою мовних засобів¹⁰.

Важливим самостійним суб'єктом мовної політики І. Огієнко вважав громадську активність, наголошуючи, що «народ, який не розуміє сили і значення рідної мови й не працює до збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державності»¹¹. Погодилося з цією думкою, оскільки нині роль індивідів при формуванні напрямів мовної політики стає дедалі значнішою, особливо в умовах демократичного суспільства, де громадяни мають можливість опосередковано справляти вплив на мовну політику, реалізуючи своє активне виборче право (як приклад, наведемо Канаду, Бельгію, Україну, де важливу роль при здійсненні вибору для виборця відіграють саме мовні вподобання). З розвитком новітніх технологій особливо зростає можливість особистості впливати на різні сфери суспільного життя, в тому числі й на мовну політику.

На нашу думку, слід підвести короткий підсумок та окреслити коло суб'єктів мовної політики у межах нашого дослідження.

Отже, вважаємо, що за умов одномовності суб'єкт мовної політики ідентичний із суб'єктом державної політики: у ролі суб'єкта політики в обох випадках виступає держава-на влада у специфічних для конкретної країни формах правління (монархія чи республіка, демократія чи автократія тощо). У багатонаціональних державах, мовна політика складає найважливіший компонент етнонаціональної політики і з цієї причини стає одним з факторів, які визначають конституювання держави, а отже, і державну владу. Звідси ми вбачаємо зворотний вплив мовної політики на державу. До інших суб'єктів мовної політики ми відносимо: громадські організації, рухи та партії, мовні заклади різного профілю лінгвістичні напрями та школи; мовні групи; впливових діячів національної культури та індивідів. Специфіку мовної політики, яка здійснюється на міжнародному рівні, визначають її суб'єкти: об'єднання держав, міждержавні та міжнаціональні організації та інститути.

Якщо у питанні визначення суб'єктів мовної політики існує певний консенсус, то розуміння об'єкта мовної політики відзначається у науковій думці певною суперечністю. Так, досить розповсюдженим є визначення мови об'єктом мовної політики. Проаналізувавши тлумачення мовної політики, надані І. Огієнком, В. Авроріним, Ф. Швейцером, В. Григор'євим, К. Істменом, А. Шайкевичем, можемо дійти висновку, що ці дослідники є прихильниками саме такої точки зору.

Водночас ряд дослідників стоять на позиціях комплексного підходу до визначення об'єкта мовної політики, при якому об'єктом мовної політики вважають не тільки мову, але і мовні групи, мовну ситуацію, комунікативну ситуацію та ін., до таких ми відносимо В. Алпатова, Ю. Дешерієва, Л. Нікольського, Л.-Ж. Калве та ін.

На наш погляд, можна визначити наступні об'єкти мовної політики: 1. Мовні групи (державо утворююча нація, національні меншини). 2. Конкретна мова або група мов (які виділяються за різними ознаками, наприклад, за юридичним статусом, за походженням — слов'янські мови; за взаємодією у складі багатонаціональної держави — мови народів; за взаємодією на міжнародній арені — світові мови тощо). 3. Мовна ситуація (способи контактування та соціальної взаємодії мов). 4. Комунікативна ситуація (допустимість чи недопустимість використання тих чи інших мовних пластів — діалектизмів, жаргонізмів у спілкуванні; формування мовленнєвої поведінки і через неї мовної особистості).

Для розуміння основної мети та основних засобів мовної політики необхідно здійснити аналіз такої категорії як «мовна ситуація», що становить певну вихідну точку мовної політики¹².

Як зауважує професор С. Кузнецов, сучасна теорія мовної політики ґрунтується на протиставленні статусної та корпусної мовної політики¹³.

Уперше термін корпусне планування та статусне планування (*corpus planning, status planning*) ужив Х. Клосс у 1969 р. на протиставлення впливів на внутрішній розвиток мови (фіксація норми, розвиток термінології, впорядкування орфографії) та на статус мови в суспільстві. У 1983 р. Е. Хауген деталізував поняття мовне планування за двома параметрами: форма-функція та соціум — мова¹⁴.

Здійснюючи узагальнення досвіду мовознавців 60–80 рр. ХХ ст., сучасні дослідники констатують, що статус мови — це та роль, що її відіграє в державі певна мова порівняно з іншими мовами. Як статус мови витлумачують також роль мови за межами держави.

Відповідно статусна мовна політика завжди спрямована на збереження чи зміну статусу мови. Вона має безпосередній вплив на мовну ситуацію, адже зміна (тут збереження — це теж зміна перед загрозою втрати колишнього статусу) мовної ситуації в багатомовному соціумі на користь однієї з мов зумовлює зміну статусу інших мов. Оскільки статусна мовна політика визначає функції мови в багатомовному суспільстві, вона безпосередньо пов'язана з національною політикою.

Корпус мови охоплює не тільки внутрішню будову, а й співвідношення форм існування мови (писемна та усна, літературна мова та діалекти). До сфери корпусного планування

традиційно належать проблеми кодифікації та стандартизації літературної мови й різноманітні мовні реформи¹⁵.

Звідси висновок, що корпусна мовна політика завжди спрямована на збереження чи зміну корпусу мови. Цей вид мовної політики не передбачає прямого впливу на інші мови. Корпусна політика здебільшого направлена на структурне збагачення певної мови (наприклад, розвиток термінології) або захист цієї мови від структурного проникнення іншої мови чи мов (на сьогодні можемо спостерігати у Франції та деяких скандинавських країнах як реакцію на проникнення в національні мови англійської лексики).

Коли мовна політика впливає на сфери функціонування кількох мов, то її визначають як комплексну. Комплексною є будь-яка статусна політика, оскільки зміна статусу однієї мови завжди зумовлює перерозподіл сфер функціонування інших, уживаних у суспільстві мов. Наприклад, надання українській мові статусу державної за доби Української революції (1917–1920 рр.) означало розширення сфер її використання в управлінні державою, діяльності вищих органів влади, діловодстві, судочинстві, освіті тощо. Втілення законодавчої ініціативи спричинило зниження функціональної потужності російської мови, яка раніше функціонувала у названих сферах неподільно.

Приклади статусної політики відомі з давніх часів у багатьох народів. Приміром, як хрестоматійний у теорії мовної політики наводять факт схвалення 1539 р. у Франції королівського ордонансу, що наказував у судових паперах використовувати винятково французьку мову¹⁶.

Комплексною може бути також корпусна мовна політика в багатомовних соціумах, оскільки іноді зміни в корпусі мови зумовлюють зміну її статусу серед інших мов. Наприклад, коли численні народи півночі Росії внаслідок мовного будівництва в 30-ті рр. XX ст. отримали писемність, це змінило корпуси мов, але так, що змінився і їхній статус: мови відтоді могли реально претендувати на роль державних для малих народів. Слід зауважити, що цього не сталося, бо невдовзі радянським керівництвом було змінено мету мовної політики в СРСР, як наслідок, корпусна політика, що активно провадилася щодо мов малих народів Росії, стала суперечити статусній мовній політиці, диктованій з центру.

Наведений нами приклад вкотре підтверджує пріоритетність цілей у теорії мовної політики, оскільки будь-яка політика — це насамперед цілеспрямована діяльність, пор.: «Політика — засоби застосування влади для впливу...; сфера політичного передбачає не тільки діяльність урядових службовців, а також дії багатьох інших груп та осіб, оскільки існує багато способів, за допомогою яких люди за межами апарату прагнуть впливати на нього»¹⁷.

З огляду на вищевикладене вважаємо, що подальше поглиблене дослідження поняття мовна політика, її об'єкта, суб'єктів і складових з метою визначення оптимальної концепції державної мовної України становить перспективу подальших наукових розвідок.

1. *Понеску И.В.* Языковая политика и проекты законов о языках. Проекты законов о языках — экспертный анализ. — К., 2000. — С. 32. 2. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941). — Чернівці, 1998. — С. 15. 3. *Шевчук Ж.* Інтелігенція України у формуванні національної самосвідомості, духовності, розвитку української мови. — Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2006. — С. 30. 4. *Вахтин Н.* Языки народов Севера в ХХ веке. Очерки языкового сдвига. — СПб.: ДБ, 2001. — С. 310. 5. *Гришаева Е.Б.* Социолингвистические модели изучения проблем языкового планирования. — Красноярск, 1997. 6. *Євсєва Г.П.* Державна мовна політика та українська національна ідея: Монографія. — Д.: ДРІУ НАДУ, 2010. — С. 47. 7. *Гришаева Е.Б.* Вопросы языкового планирования в западной лингвистической традиции. — М., 1990г. — С. 7. 8. *Куць О.* Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібник. — Х.: ХНУ ім. В. Каразіна, 2004. — С. 206. 9. *Гаврилишин В.* Нерівнобедний трикутник, або про ідею Слов'янського Союзу // Віче. — 1997. — № 5. — С. 134. 10. *Яворська Г.* Перспективна лінг-

вістика як дискурс. Мова, культура, влада // НАН України; Інститут мовознавства ім. О. Потебні. — К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, 2000. — С. 220. **11.** *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. — К.: Обереги, 1994. — С. 7. **12.** *Євсєєва Г.П.* Державна мовна політика та українська національна ідея: Монографія. — С. 47. **13.** *Кузнецов С.Н.* Модели языковой политики в русскоязычном обществе // Русский язык: исторические судьбы и современность (Материалы Международного конгресса). — М., 2001. — С. 310-312. **14.** *Гак В.Г.* К типологии форм языковой политики // Вопросы языкознания. — 1989. — № 5. — С. 106. **15.** *Яворська Г.М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Нац. Акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К., 2000. — С. 13. **16.** *Данилевська О.М.* Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. — К., 2009. — С. 29. **17.** *Гіденс Е.* Соціологія. — К.: Основи, 1999. — С. 666.